

QARAQALPAQ LEKSIKOGRAFIYASÍNÍŇ RAWAJLANÍW BASQÍSHLARÍ

Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámlekетlik universiteti doktorantı

QORAQALPOQ LEKSIKOGRAFIYASINING RIVOJLANISHI BOSQICHLARI

Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti doktorantı

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

*Кобланова Гулбану Бакбергеновна, докторант
Каракалпакского государственного университета имени
Бердаха*

THE STAGES OF DEVELOPMENT OF KARAKALPAK LEXICOGRAPHY

Koblanova Gulbanu Bakbergen qizi, PhD student of Karakalpak State University named after Berdakh

Annotaciya: Bul maqala qaraqalpaq tili leksikografiyasınıň tariyxiy rawajlanıw basqıshların analiz etedi. Leksikografiya terminine beriletüǵın aniqlamalar hám qaraqalpaq tilindegi leksikografiyalıq jumislargá tásır etken tariyxiy-siyasılıq faktorlar kórip shıǵıladı.

Tayanish sózler: leksikografiya, aniqlama, qaraqalpaq leksikografiyası, qaraqalpaq tili, sózlükler, tariyxiy rawajlanıw, lingvistika, sanlı texnologiyalar.

Annotatsiya: Ushbu maqola qoraqalpoq tili leksikografiyasining tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qiladi. Leksikografiya atamasiga beriladigan ta'riflar va qoraqalpoq tilidagi leksikografik ishlarga ta'sir etgan tarixiy-siyosiy omillar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: leksikografiya, izoh, qoraqalpoq leksikografiyası, qoraqalpoq tili, lug'atlar, tarixiy taraqqiyot, lingvistika, raqamlı texnologiyalar.

Аннотация: В этой статье анализируются этапы исторического развития лексикографии каракалпакского языка. Рассматриваются определения термина лексикография и историко-политические факторы, повлиявшие на лексикографическую работу на каракалпакском языке.

Ключевые слова: лексикография, комментарий, каракалпакская лексикография, каракалпакский язык, словари, историческое развитие, лингвистика, цифровые технологии.

Abstract: This article analyzes the stages of the historical development of the lexicography of the Karakalpak language. The definitions given to the term lexicography and the historical and political factors that influenced lexicographic works in the Karakalpak language are considered.

Key words: lexicography, explanation, Karakalpak lexicography, Karakalpak language, dictionaries, historical development, linguistics, digital technologies.

koblanovagulbanu86@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-6724-7751>

KIRISIW

Leksikografiya sózliklerdi dúziw menen shúgillanatuǵın til biliminiń bir tarawı bolıp, ol tillerdi úyreniw hám saqlap qalıwdá áhmiyetli rol oynaydı. Bul máselege tereñirek qaraytuǵın bolsaq, sózlikler járdeminde tildegi bar bolǵan sózlerdiń mánisi, durıs jazılıwi, oqılıwi, olardıń gáppte qollanılıwi siyaqlı áhmiyetli til aspektlerin bir dizimge salıw ham saqlap qalıw ushın kerekli esaplanadı. Bunnan bólek, leksikografiya til úyreniwe, ilmiy izertlewler alıp bariwda da paydalaniwshılar ushın anıq maǵlıwmatlardı jetkizip beriwhı derek esaplanadı.

Leksikografiya tarawına ilimpazlar hár túrlı kóz qaras bildiredi, ayırım tilshiler onı ilim dep atasa, basqaları oǵan ámeliy iskerlik, kórkem ónerdiń bir túri, ayırım ilimiý disciplinalardaǵı bir bólüm yamasa terminografiyaǵa sinonim sıpatında kórsetedi. Máselen, rus tilshisi L. V Popova óziniń «Словарная статья в условиях современной лексикографии»[1,63] atlı maqalasında «Leksikografiya» ataması ayırm waqtıları «terminografiya» ataması menen sinonim sıpatında qollanılatuǵınlıǵın, ásirese, terminologiyalıq sózlikler dúziwde bul pikir kóbirek durıs keletuǵınlıǵın aytıp ótedi. Ol terminologiyalıq sózliklerdi dúziwde leksikografiyanıń tiykargı dástúriy usı́l hám principlerinen paydalanylادı degen pikirdi bildiredi. Sonıń menen birge, X. Bergenxolc «Leksikografiya» hám «terminografiya» atamaların analiz qılgannan soń, olar ortasında anıq shegara joq degen sheshimge keledi, yaǵníy, olar tildiń túrlı aspektleri bolǵan xalıq aralıq terminler yaki qánigelik boyinsha qollanılatuǵın arnawlı terminler menen islesedi dep kórsetedi. Haqıqatında da, leksikografiya hám terminografiya metodikalıq ádisleri tárepinen uqsas hám paydalaniwshılar ushın sózlerdiń anıq ham isenimliligin táminlep beredi. Bul eki disciplinaniń ulıwmalıq uqsas táreplerine keletuǵın bolsaq, leksikografiya da, terminografiya da sózlikler dúziw hám til birliklerin jarıtıp beriwhı ushın xızmet qıladı. Degen menen, leksikografiya ulıwmalıq qollanılatuǵın sózler hám olardıń mánilerin óz ishine alsa, terminografiya belgili bir tarawdaǵı arnawlı terminlerdi óz ishine kiritedi. Joqarıda kórsetip ótilgen uqsaslıq ham ózgesheliklerin ulıwmalastırısaq, eki jaǵidayda da, til birliklerin túsiniw hám qollanıwdı jeńillestiriw basshılıqqa alınadı.

TAMADDUN NURI / THE LIGHT OF CIVILIZATION ISSN 2181-8258

2024-yıl, 11-sın (62) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiyy-badiiy jurnal

Ilimpaz I. A Dambuev óziniń «Современная лексикография: статус и направления развития»[2, 16] atlı ilimiý jumisında ilimpaz L. P. Stupinniń pikirin keltirip ótedi hám leksikografiyanıń ilim sıpatında qáliplesiwi ushın ol jas ekenligin, tilshiler ortasında onıń statusı boyinsha anıq sheshimge kelingen pikirdiń joq ekenligin kósetedi.

Demek, leksikografiya boyinsha bildirilip atırgan ilimpazlardıń kóz qarasınan kelip shıgıp, bul tarawdiń ele jas ekenligi, onıń anıq túśindirmesi hám ilimiý statusı elege shekem anıq belgilengen bolmasada, ilimpazlar ortasında bul nárseniń elege shekem aktual ekenligi leksikografiyanıń rawajlanıw barısında ekenligin málım etedi. Bul sózimizdiń dáleli sıpatında, qaraqalpaq tilinde usı kúnge shekem baspadan shıqqan jumislardıń kólemine qarasaq boladı.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODOLOGIYA:

Dubichinskiy (2008) hám Popova (2011) siyaqlı avtorlardiń jumislari leksikografiyaga zamanagóy qatnaslardı hám sózlik jaratıw usılların tereń túśiniwge járdem beredi. Dubichinskiy rus tili leksikografiyası, sonıń ishinde, sózliklerdi dúziw principleri hám strukturası haqqında tolıq túsinik beredi, bul eki tilli sózliklerdiń principlerin tallawda paydalı boladı.

Dambuev (2011) leksikografiyanıń zamanagóy baǵdarları hám statusın sáwlelendiredi, bul bolsa qaraqalpaq leksikografiyasınıń házirgi jaǵdayın hám rawajlanıw perspektivaların tallaw ushın paydalı bolıwı mungkinń.

Polikova (2007) óziniń dissertaciyasında eki tilli sózliklerdegi funkcionallıq baylanıslardı kórip shıgadı, bul semantikalıq birliklerdiń jetkerip beriliwi hám olardıń sózlik maqaladaǵı wazıypaların tallawǵa járdem beredi. Ol sózdiń strukturasın hám onıń kontekstin jaqsıraq túsinigje járdem beretuǵın baylanıslarǵa itibar qaratadı.

Suyunbaeva (2015) Qazaqstandaǵı eki hám kóp tilli terminologiyalıq sózliklerdi úyrenedi, bul bolsa qaraqalpaqsha sózliklerdi úyreniw ushın qimbat bahalı salıstırmalı material beredi.

Amanaliyevaniń (2020) jumisında qaraqalpaqsha-russha sózliklerdiń strukturası hám olardıń konceptual modelin tallaw ushın qollanılatuǵın sózliktiń konceptual modelin dúziw basqıshları keltirilgen. Bul qatnas sózlik dúziwdegi

háreketler izbe-izligin úyreniwge hám strukturani jaqsılaw usılların anıqlawǵa járdem beredi.

Serova hám Chaynikova (2015) oqıw terminologiyalıq sózliktiń basqıshpa-basqısh islep shıǵılıwin sıpatlaydı, bul qaraqalpaq tilinde usınday oqıw qollanbaların islep shıǵıw ushın úlgi bola aladi.

Dúbichinskiy hám Popovaniń jumıslarında bayan etilgen principlerge tiykarlanıp, eki tilli sózliklerde leksikalıq birliklerdiń qanday kórsetilgenin talqılaw mümkin. Bul leksikalıq mánislerdiń sáykes kelmewi jaǵdayların anıqlawǵa, sonday-aq, awdarmanı qıyınlastırıwshi morfologiyalıq ózgesheliklerdi úyreniwge járdem beredi.

Qaraqalpaq-rus hám rus-qaraqalpaq sózliklerindegi sózlik maqalaların Turanbaev hám Baskakovlardıń jumıslarındaǵı siyaqlı salıstırıw hár qıylı tillerge tán bolǵan leksikalıq birliklerdiń strukturası hám semantizaciyasındaǵı ayırmashılıqlardı anıqlaw imkaniyatın beredi.

Ámanaliyeva hám Serova hám Chaynikovalardıń sózliklerdiń konceptual modelin islep shıǵıw basqıshları boyınsha qatnaslarından paydalanyıp, ingleś tiline awdarıw qıyınlıq bolǵan belgili bir morfologiyalıq konstrukciyalardan paydalanyw jiyiligin anıqlaw ushın muǵdarlıq talqılaw ótkeriw mümkin.

NÁTIYJELER:

1. Qaraqalpaq leksikografiyasınıń tariyxıı basqıshları:

1940-jilları: qaraqalpaq tilin sistemalastırıwdıń baslanıwı, birinshi russsha-qaraqalpaqsha sózlikleriniń shıǵarılıwı, kirill jazıwına beyimlesiw.

1950-jilları: Leksikografiya tiykarlarınıń bekkehleniwi, birinshi qaraqalpaqsha-russsha sózlikleriniń basıp shıǵarılıwı, sózlik qábiletin rawajlandırıw hám tilden anıq paydalaniwǵa itibar qaratıldı.

1960-jillar: Turaqlı ósiw dawiri, qısqa hám kólemlı sózliklerdiń shıǵarılıwı, keńirek leksikalıq birliklerdiń qamtip alınıwı.

1970-jilları: Tarmaqlı sózliklerdi jaratiwǵa qánigelesiw, qaraqalpaqsha-inglissge sózlik hám lingvistikaliq terminlerdiń birinshi sózliklerin islep shıǵarıw.

1980-jillar: Qánigelestirilgen sózliklerdiń rawajlanıwı, frazeologiya hám lingvistikaǵa itibar, áskeريy hám fizikalıq terminler sózlikleriniń shıǵarılıwı.

2. Zamanagóy rawajlanıw dáwirleri:

1990-jillar: Gárezsizlikten keyin basılımlardıń tez ósiwi, hár qıylı baǵdarlar boyınsha eki hám kóp tilli sózliklerdiń shıǵarılıwı.

2000-2010-jillar: Sanlı texnologiyalarǵa ótiw, ekonomikalıq sharayatlar sebepli baspa sózliklerdiń shıǵarılıwınıń tómenlewi, birinshi elektron sózliklerdiń jaratılıwı.

2020-jillar: Sanlastırıw dáwiri, onlayn formatlarga jedel ótiw, tildi awdarmalaw hám úyreniw ushın jasalma intellekt hám platformalardan paydalanyw (lugat.uz, glosbe.com, tahirchi.uz hám basqlar).

TALQILAW:

Qaraqalpaq leksikografiyasınıń rawajlanıw basqıshları xronologiyalıq tallawda tildiń izbe-iz hám sistemalı bayılıwin kórsetedi. Kirill jazıwına beyimlesiw menen bayanıslı jumislardıń baslanıwı 1940-jillarda qaraqalpaq tilin sistemalastırıw hám onıń rásmiy hám bilimlendiriw maqsetlerinde qollanılıwına tiykar saldı. Keyin ala, 1950-1980-jillarda tildi tereń úyreniw ushın tiykar jaratiwǵa umtılıs hám zaman talapların sáwlelendirıwshi qánigelestirilgen sózliklerge ayrıqsha itibar qaratıldı. Bul evolyuciya qaraqalpaq leksikografiyasınıń qolaylılıǵı hám onıń sociallıq hám mádeniy ózgerislerge beyimlesiw qábiletinen dárek beredi, qaraqalpaq tiline zárür járdem hám rawajlanıwdı támiyinleydi.

Sanlastırıwdıń qaraqalpaq leksikografiyasına tásiri, ásirese, 2000-jillardan baspa sózlikler menen bir qatarda sanlı resurslar payda bola baslaǵanınan baslap sezilerli boldı. 2020-jilları baspa sózliklerden onlayn formatlar hám mobil qosımsızlarǵa ótiw ámelge asırıldı, bul bolsa sózlik resurslarının paydalanywdıń qolaylılıǵıń hám qolaylılıǵıń sezilerli dárejede arttırdı. Lugat.uz, glosbe.com hám fromto.uz siyaqlı platformalar paydalanywshılarǵa tez hám anıq awdarma imkaniyatın jarattı, bul globallasiw hám milliy tilge qızıǵıwshılıqtıń artıwı sharayatında ayrıqsha áhmietke ie. Sanlı texnologiyalar qaraqalpaq tilin keń auditoriyada, ásirese, jaslar arasında saqlap qalıw hám ǵalaba en jaydırıw imkaniyatın berdi, olar ushın sanlı platformalar ádetke aylanǵan quralǵa aylандı.

Leksikografiya milliy ózligimiz hám mádeniyatımızdı saqlaw hám rawajlandırıwda úlken áhmietke iye. Basıp shıǵarılǵan hám baspa, hám elektron sózlikler qaraqalpaq tilin keń kólemde en jaydırıwǵa xızmet etedi hám paydalanywshıldı,

sonıń ishinde, studentler, oqıtıwshılar hám izertlewshilerdi tildi úyreniw hám paydalaniw ushın zárür qurallar menen támiyinleydi. Bul resurslar oqıw baǵdarlamaların qollap-quwatlap, qaraqalpaq tilin akademiyalıq hám mádeniy kontekstlerge engiziwge járdem beredi. Solay etip, leksikografiyalıq jumıslar tek góana awdarma hám úyreniw quralı emes, al mádeniy ózine tánliktiń áhmietli elementi bolıp, bilim hám dástúrlerde keleshek áwladlarǵa jetkeriwge xızmet etedi.

JUWMAQ:

Juwmaqlap aytqanda, ótkerilgen analiz qaraqalpaq tili leksikografiyasınıń tarıuxıyı rawajlaniwı jamiyettegi ózgerisler menen úzliksiz baylanıslı ekenligin kórsetedi. 1940-jıllardan baslap bir jazıw sistemاسınan ekinshisine ótiw sózliklerdi dúziw hám olardıń mazmunına úlken tásır kórsetken, bul bolsa óz gezeginde qaraqalpaq tiliniń rawajlaniwı hám saqlanıwına járdem bergen. Hár bir dáwir leksikografiyalıq jumıslardıń ózine tán ózgeshelikleri menen xarakterlenedi, bul tildiń evolyuciyasın hám onıń jańa sharayatlarǵa beyimlesiwin sáwlelendiredi. Sonıń menen birge, zamanagóy texnologiyalar leksikografiyanı jáne de rawajlandırıw ushın jańa imkaniyatlardı ashadı, bul bolsa til resursların kóbirek en jayıwi hám ráńbáreń etip, tildi keleshek áwladlar ushın saqlaw imkaniyatın beredi.

ADEBIYATLAR DIZIMI:

1. Дубичинский, В. В. Лексикография русского языка: учебное пособие. Наука-Флинта, 2008.
2. Паликова, О. Двуязычный словарь и функционально значимые связи слова. 2007.

Докторская диссертация, Европейский Союз.

3. Попова, Л. В. "Словарная статья в условиях современной лексикографии." Вестник Челябинского Государственного Университета, но. 33, 2011, п. 248.
4. Дамбуев, И. А. "Современная лексикография: статус и направления развития." Вестник Государственного Бурятского Университета, но. 10, 2011, pp. 16-21.
5. Аманалиева, Г. Э. "Составление словаря: концептуальная модель, этапы, функционирование." Бюллетен научные и практики, vol. 6, no. 3, 2020, pp. 628-633.
6. Серова, Т. С., and Г. Р. Чайникова. "Содержание поэтапной разработки учебного терминологического словаря теразусного типа." Филологические исследования: теория и практика, 2015, p. 149.
7. Суюнбаева, А. Ж. "Двуязычные и многоязычные терминологические словари в Республике Казахстан." Челябинский гуманитарий, но. 3, 2015.
8. Турабаев, А., et al. Русско-каракалпакский словарь. Эдитед бý А. Турабаев, Шарқ, 2010, p. 624.
9. Баскаков Н. А., Бекназаров С. Б., Кожуров. Под ред. Н. А. Баскакова. "Русско-каракалпакский словарь" Москва, 1947, p. 831D.
10. S. Nasirov, K. U. Ubaydullayev. "Qaraqalpaqsha-russha sozlik" "Shet til milliy sozlikler" milliy baspasi, Moskva, 1958, p. 892.

